

Verslag van het Symposium *Kwade Mensen. Toverij in Nederland*, dat op 3 juni 1986 plaatsvond in het gebouw van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam

---

Er bleek ruime publieke belangstelling te bestaan voor een symposium over toverij, heksen en heksenprocessen in Nederland, georganiseerd door de studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland' en de afdeling 'Volkskunde' van het P.J. Meertens-Instituut. Aanleiding tot de bijeenkomst was de verschijning van het themanummer 'Kwade mensen. Toverij in Nederland' van het *Volkskundig Bulletin* (jrg. 12 (1986) nr. 1, pp. 1-263) onder redactie van Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra. In deze bundel presenteren acht leden van de genoemde studiegroep hun bevindingen op het gebied van toverij en heksenvervolgingen in Nederland welke overwegend berusten op nieuw archiefonderzoek. De onderwerpen van hun bijdragen lopen uiteen van magische opvattingen en praktijken in het zestiende-eeuwse Gelderland (door Hans de Waardt) en afbeeldingen van heksen in een aantal vroeg zeventiende-eeuwse gravures en tekeningen (door Machteld Löwensteyn), tot patronen van beschuldiging en juridische procedures tijdens een reeks Amersfoortse heksenprocessen in de late zestiende eeuw (door Joke Spaans). Drie artikelen betreffen vervolgingen van toverij en hekserij in Zeeland, Groningen en Limburg (door respectievelijk Marijke Gijswijt-Hofstra, Peter Priester en Anton Barske, en Ingrid Evers. De Blécourt schreef over laat achttiende-eeuwse magische praktijken in Drenthe. Hij verzorgde bovendien het inleidende artikel van de bundel, waarin hij de belangrijkste thema's in de Nederlandse historiografie over hekserij en heksenprocessen samenvat en enkele nieuwe ontwikkelingen op onderzoeksgebied aangeeft.

Tijdens het symposium, dat werd voorgezeten door Willem Frijhoff, leverden vijf sprekers, afkomstig uit verschillende disciplines, commentaar op de bundel. De meesten stelden niet alleen vragen, maar presenteerden ook eigen ideeën en deden suggesties op het gebied van onderzoek naar toverij, heksen en heksenprocessen. Hierop volgde een gedachtenwisseling tussen deze referenten en de auteurs van de bundel, waarna tenslotte tijdens het laatste deel van de middag vragen werden gesteld door het publiek. Elk van de vijf referenten was verzocht vooral te spreken als vertegenwoordiger van zijn of haar discipline, waarbij Sjoerd Faber zich met name bezighield met rechtshistorische aspecten van heksenvervolgingen, Peter van Rooden inging op kerkhistorische thema's, en Florence Koorn als archivaris en historica onder meer sprak over nieuwe mogelijkheden van bronnenonderzoek. Nico Wilterdink benadrukte als socioloog de aandacht voor lange-termijnprocessen van secularisering en rationalisering, terwijl de antropoloog Peter Geschiere juist uitging van zijn dagelijkse ervaringen met toverij tijdens veldwerk in enkele Afrikaanse samenlevingen.

De vrij strakke indeling van het symposium en de afbakening van de thema's der referenten maakten het mogelijk in één middag een groot aantal aspecten van toverij, hekserij en heksenvervolgingen aan de orde te stellen. Het gevolg was echter ook een vrij

'statisch' verloop van de bijeenkomst, waaraan de levendigheid van een meer vrij debat nogal eens ontbrak. Toch leenden de thema's die in de artikelen en voordrachten besproken werden zich daartoe wel degelijk. Herhaaldelijk kwamen centrale vragen van het hekserij-onderzoek in Nederland aan de orde: waarom het demonologische model in de Noordelijke Nederlanden weinig aanhangers had gevonden; waarom in deze streken slechts een betrekkelijk gering aantal heksenprocessen gevoerd is; en waarom dergelijke processen hier veel vroeger ophielden dan in de meeste andere Europese landen. Gijswijt-Hofstra en De Blécourt maakten duidelijk dat het themanummer van het *Volkskundig Bulletin* niet de pretentie heeft al deze vragen te beantwoorden. Het is veel eerder de bedoeling in de bundel een indruk te geven van het nieuwe onderzoek dat op dit gebied plaatsvindt en door middel van het symposium de gedachtenwisseling met vertegenwoordigers van verwante disciplines te stimuleren.

Vooraf De Blécourt had in zijn inleidende artikel voor de bundel veel aandacht besteed aan de historiografie van hekserij en heksenvervolgingen in Nederland. Bij zijn bespreking van nieuwe ontwikkelingen toonde hij zich een voorstander van een door hem gesignaleerde vervanging van paradigma's – waarbij de nadruk in het hekserij-onderzoek geleidelijk verschuift van de vervolging van heksen en tovenaars naar de overlevering van toverijgeloof en naar functies en betekenissen van toverij (en andere vormen van magisch denken en handelen) op lokaal en regionaal niveau. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel vragen en commentaren tijdens het symposium betrekking hadden op zijn beschouwingen. Verschillende referenten benadrukten dat een uitbreiding van de vraagstellingen zeker nuttig is, maar dat hierdoor de 'oude' vragen, die vooral betrekking hebben op de vervolging van heksen en tovenaars, toch niet op de achtergrond mogen komen. In directe samenhang hiermee speelden kwesties van rechts-historische aard een belangrijke rol tijdens de discussie. Daarnaast bleek er inderdaad meer aandacht dan voorheen voor de betekenis van toverij, waarbij ook de toepasbaarheid van moderne indelingen en begrippen op vroeg-moderne verschijnselen ter sprake kwam. Zoals Gijswijt-Hofstra opmerkte, is het de bedoeling in een nieuwe bundel, die voorbereid wordt door leden van de eerder genoemde studiegroep, aan zowel 'oude' als 'nieuwe' vragen aandacht te besteden.

Sjoerd Faber ging in de eerste plaats in op De Blécourts inleidende artikel, waarbij hij verschillende punten aan de orde stelde die voor de ontwikkelingen op onderzoeksgebied van centraal belang zijn. Hij wees op het gevaar verstrikt te raken in de enorme hoeveelheid materiaal over toverij en tegelijkertijd de 'oudere' en ten dele rechtshistorische vragen naar vervolgingen van heksen te verwaarlozen. Hij hoopte dan ook dat de uitdrukking 'van heksenprocessen naar toverij' geen nieuwe, beperkte toverformule zou worden. Faber achtte juist verbreding van het terrein een van de belangrijkste eisen aan modern onderzoek op dit gebied. Deze uitbreiding zou zowel moeten plaatsvinden naar periode (waarbij magische praktijken tot in de twintigste eeuw in aanmerking komen) als naar gebied en naar aard van delict, vervolgingen en straffingen. Zo toonde hij zich verbaasd over het vrijwel ontbreken van een comparatieve benadering, die onder meer licht zou kunnen werpen op het probleem van de verschillende frequentie van heksenvervolgingen in gebieden met vrijwel identieke rechtssystemen. Ook achtte hij het noodzakelijk toverij en hekserij te plaatsen in het bredere kader van de 'gewone' criminaliteit. En hij wees op het belang van vergelijking met buitengewone vervolgingen, zoals die van 'sodomieten' en zigeuners. Tenslotte miste hij enigszins een sociaal-psychologische benadering van heksenvervolgingen in Nederland.

Faber ging vervolgens over tot een aantal opmerkingen op rechtshistorisch gebied. Met name bekritiseerde hij het soms op verwarrende wijze dooreen gebruiken van een

aantal termen. Zo verdwijnt in de bundel soms het verschil tussen vervolger en rechter, terwijl deze rollen tijdens de heksenprocessen bepaald niet door één persoon werden vervuld (hetgeen weer van belang kan zijn bij de vraag waarom het vervolgingsbeleid veranderde). Voorts besteedde hij aandacht aan de nog immer voortdurende verwarring over begrippen als accusatoir en inquisitoir, extra-ordinair en ordinair, en op de extreme rekbaarheid van het begrip 'rechtsverseidenheid'. Juist waar het om deze termen gaat bepleitte hij 'een hardnekkig vermijdingsgedrag'.

In een zeer beknopte reactie gaf De Blécourt aan niet zozeer bedoeld te hebben op een wisseling van paradigma's als wel op een verlating van de oude benadering waarin alle nadruk lag op de processen en waarin hekserij voornamelijk gezien werd als een vreemd bijgeloof. Hij noemde deze verschuiving vooralsnog die van tekst naar context. Joke Spaans en Ingrid Evers gingen vooral in op Fabers 'juridische' opmerkingen. Beiden wezen er op dat het bijzonder moeilijk is inzicht te krijgen in het zestiende- en zeventiende-eeuwse procesrecht, te meer daar moderne rechtshistorische literatuur hierover vrijwel ontbreekt. Onderzoekers moeten vaak noodgedwongen van proces tot proces trachten vast te stellen waarmee men in juridisch opzicht te maken heeft. Bovendien dekken oude en nieuwe termen elkaar zelden volledig en worden de door Faber genoemde termen in de bronnen nogal eens op schijnbaar willekeurige wijze door elkaar gebruikt.

Peter van Rooden sprak in zijn inleiding onder meer over zestiende- en zeventiende-eeuwse gereformeerde opvattingen over toverij en magie. Zoals hij aangaf, richtte de vroeg-moderne discussie in deze kring zich veeleer op de magische en rituele kanten van het katholicisme dan op een daadwerkelijke vervolging van hekserij en toverij. En daarbij ging het dan nog niet zozeer om de leer als wel om de praktijk van het katholicisme. Toverij werd wel degelijk afgekeurd en geassocieerd met andere ongewenste (deels magische) folklore, maar vormde in de Noordelijke Nederlanden geen voortdurende preoccupatie voor theologen en synodeleden. Het was eerder een interessant onderwerp voor theologische discussie, dan een probleem van grote praktische betekenis. Er bestond weinig belangstelling voor een uitgewerkt demonologisch model, en zelfs onder universitaire theologen die wel een demonologische leer aanhingen was deze vrij sober van karakter. De demonologie zou volgens Van Rooden gezien kunnen worden als een van de laatste terreinen die nog niet geheel opgenomen waren in een reeds gevorderd proces van theologische rationalisering in de Noordelijke Nederlanden. Naar zijn mening kan inmiddels de these van Fruin, die meende dat de heksenprocessen in deze streken zo vroeg eindigden vanwege de *geringe* invloed van een van demonologie doordrenkte clerus op de rechtspraak, verworpen worden. De vraag zelf blijft echter vooralsnog onbeantwoord. En de spreker toonde zich enigszins teleurgesteld dat dit probleem in de bundel niet expliciet aan de orde was gekomen. Evenals Faber benadrukte ook hij het belang van nauwkeurig onderzoek naar de rechtsgang en stelde hij dat meer aandacht voor magische praktijken het onderzoek naar de vervolgingen niet mag verdringen. Tenslotte pleitte hij voor meer onderzoek op kerkhistorisch gebied naar opvattingen over toverij, magie en meer in het algemeen 'rituele handelingen'.

De Waardt plaatste een korte kanttekening bij Van Roodens betoog. Naar zijn ervaring bleken predikanten vanaf ongeveer 1575 nogal eens de term 'toverij' te hanteren wanneer ze niets anders bedoelden dan 'gewoon' katholiek ritueel. In de betreffende bronnen is het dan ook van belang bijzonder goed op de context te letten.

Terwijl Faber en Van Rooden in hun inleidingen vooral aandacht hadden besteed aan aspecten die te maken hadden met de vervolging en veroordeling van toverij en hekserij,

benadrukten Florence Koorn en Peter Geschiere eerder vorm, inhoud en betekenis van magische praktijken. Als deskundige op archiefgebied wees Koorn in eerste instantie op de problemen die zich voordoen bij systematisch onderzoek naar toverij en hekserij. Zij schetste hoe ‘archivarissen oude stijl’ – die zich veelal zeer betrokken voelen bij hun streek of plaats, maar nogal eens de aansluiting missen bij grotere kaders en de nationale context – geleidelijk plaatsmaken voor ‘archivarissen nieuwe stijl’. De laatsten stellen zich vooral tot taak de systematiek van onderzoek te beheersen en te kunnen fungeren als ‘verwijzers’ en ‘hulpbronnen’ voor onderzoekers. Gezien de grote hoeveelheid bronnen waarin zich relevant materiaal kan bevinden, is juist dit soort assistentie onontbeerlijk bij het onderzoek naar toverij en hekserij.

In haar rol als historica stelde Koorn vervolgens een probleem aan de orde dat in een iets andere vorm ook terugkeerde in de inleiding van Geschiere. In beide gevallen ging het om de toepasbaarheid van moderne indelingen en categorieën op vroeg-moderne gegevens. Koorn wees op het verband tussen toverij en medisch handelen: medische en magische praktijken waren in de vroeg-moderne tijd nauwelijks te scheiden en werden soms ook door één persoon beoefend. Zieken raadpleegden vaak meerdere soorten genezers. En beschuldigingen van toverij kunnen niet altijd los gezien worden van een concurrentiestrijd tussen ‘medische’ en ‘magische’ genezers – overigens zonder dat het onmiddellijk nodig is heksenvervolgingen steeds te interpreteren als gevolgen van een medicaliseringsproces. Koorn deed in dit verband tot slot nog een praktische suggestie: onderzoek in de archieven van chirurgijnsgilden zou de moeite waard kunnen zijn.

Hoewel de bijdrage van Geschiere betrekking had op een geheel ander tijdperk en geografisch gebied, bleek ook hij geïnteresseerd in een bredere visie op toverij en magie. Hij besteedde vooral aandacht aan de betekenis van toverij voor de betrokkenen en aan hun voorstellingen. Als enige referent ging hij ook kort in op de bijdrage van Machteld Löwensteyn over de afbeeldingen van heksen op zeventiende-eeuwse Nederlandse gravures en tekeningen. Geschieres algemene commentaren waren in hoofdzaak gebaseerd op ervaringen met toverij tijdens zijn veldwerk bij de Makka in Kameroen. Zoals hij aangaf, speelde toverij daar in het dagelijks leven een zeer belangrijke rol: iedereen werd geacht (althans potentieel) over een soort magische kracht te beschikken die op zich neutraal was en zowel voor goede als kwade doeleinden aangewend kon worden. Tovenars (zowel mannen als vrouwen) begaven zich naar de opvattingen van de Makka – die soms bijzondere gelijkenissen bleken te vertonen met Europese voorstellingen van heksen – als een soort vliegende schimmen naar nachtelijke ontmoetingen, waar ze feesten hielden die in tal van opzichten inversies vormden van het gewone bestaan. Geschiere benadrukte dat de Makka vooral waarde hechtten aan een doeltreffend gebruik van dergelijke magische krachten; een persoon die van zijn gaven geen effectief gebruik maakte werd beschouwd als zwak, niet als goed. De beste bescherming tegen een betovering vond men dan ook bij de machtigste tovenaars.

Geschiere waarschuwde voor het als vanzelfsprekend hanteren van het onderscheid tussen ‘goede’ en ‘kwade’ toverij met betrekking tot vroeg-moderne Europese praktijken. Hij gaf aan dat we hier te maken hebben met onderscheidingen die veelal bedacht zijndoor degenen die greep trachtten te krijgen op magische praktijken, dat wil zeggen aanvankelijk kerk en rechters, en vervolgens wetenschappelijke onderzoekers. En hij stelde dat dergelijke onderscheidingen niet noodzakelijk inzicht bieden in de voorstellingen van de mensen zelf. In navolging van Keith Thomas wees Geschiere op de cruciale rol van de heksenmeester of duivelbanner, die niet alleen centraal staat in de reproductie van hekserij-*geloof*, maar ook een bijzonder goede ingang biedt voor onderzoek op het terrein van bijvoorbeeld ‘volksgeloof’. Hij constateerde dat in de bij-

dragen over Zeeland, Drenthe en Gelderland in het themanummer sprake is van een confrontatie tussen een dergelijke figuur en de rechter, terwijl in de essays over Groningen, Limburg en Amersfoort veeleer een confrontatie tussen heks en rechter plaatsvindt.

Tot slot ging Geschiere in op enkele thema's die in antropologische literatuur over toverij en hekserij vaak een belangrijke rol spelen, maar die in deze bundel in veel mindere mate (of zelfs geheel niet) aan de orde komen. Daarbij dacht hij met name aan de rol van hekserij en toverij in het nivelleren en accumuleren van macht. Zo merkte hij op dat in Europa de *beschuldiging* van toverij kan fungeren als politiek wapen, terwijl in Afrika de betovering of beheksing *zelf* dit wapen is. Ook noemde hij het verband tussen (beschuldigingen van) hekserij en het doordringen van de geldeconomie in een samenleving, en hij wees op de relatie tussen hekserij en verwantschap. Dit laatste punt leidde tot enige verwarring tijdens de discussie. De Waardt interpreteerde 'verwantschap' als familiebetrekkingen *tussen* tovenaars, en gaf een bijzonder interessant voorbeeld van een 'heksendynastie', waarvan leden in verschillende plaatsen gerechtelijk vervolgd werden. Het ging Geschiere echter om hekserij en betovering *binnen* de familie, een verschijnsel dat in Afrika veelvuldig voorkomt, maar in Europa veel minder bekend is.

In zijn reactie stelde De Waardt terminologie en indelingen van toverij aan de orde. Zo gaf hij aan dat in de bronnen termen als 'waarzeggerij', 'wichelarij' en 'toverij' door elkaar gebruikt worden. Onderzoekers reserveren veelal de woorden 'heks' en 'hekserij' voor de periode van de heksenvervolgingen; daarna spreekt men gewoonlijk van 'toverij'. Overigens is de term 'heks' pas in de loop van de zeventiende eeuw vanuit Duitsland ingevoerd in de Noordelijke Nederlanden. Vandaar dat de studiegroep pleit voor afschaffing van deze term voor zover men zich bezighoudt met vroegere perioden van de geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden. Daarentegen kan men als onderzoeker volgens De Waardt wel degelijk spreken van 'goede' en 'kwade' toverij omdat dit onderscheid ook door de betrokkenen gemaakt werd, terwijl er bovendien duidelijk verschillende straffen werden opgelegd. Wegens hekserij kon men op de brandstapel komen; wegens waarzeggerij niet. Geschiere bleek niet overtuigd en meende dat De Waardts eigen voorbeeld – van een chirurgijn die tevens tovenaars was – wees op een minder strikte indeling. Ook Koorn stelde later tijdens haar dupliek dat een scheiding tussen 'goede' en 'kwade' toverij voornamelijk bestaan *kan* hebben in de visie van de rechters. Voorts vroeg ze zich af hoe bijvoorbeeld liefdesmagie zou moeten worden ingedeeld.

De opmerkingen van Geschiere riepen ook reacties op van De Blécourt en Barske. De Blécourt wees er op dat een deel van het recente onderzoek er juist op gericht is te ontdekken wat de mensen zelf dachten; gehanteerde indelingen zag hij dan ook voornamelijk als een hulpmiddel en niet als een controlemiddel. Barske ging in op de door Geschiere gesignaleerde confrontatie tussen heks en rechter. Hij stelde met nadruk dat deze relatie tussen particulier persoon en overheid gezien het karakter van de bronnen (processtukken) uiteraard het meest duidelijk naar voren komt, maar dat de oorsprong van het proces lag in onderlinge beschuldigingen van particulieren. Dankzij de betrekkelijk goede staat van de Groningse processtukken zijn de relaties tussen de verdachte en zijn omgeving (dat wil zeggen familieleden, buurlieden, eigenerfde boeren en anderen) te reconstrueren. Bovendien behoorden de Groningse rechters vaak zelf tot (de bovenste laag van) de dorpsgemeenschap. Wanneer de beschuldigingen zich begonnen te richten tegen leden van de dorpselite, bleek de bereidheid om te vervolgen nogal eens verdwenen.

Het meest controversiële commentaar – volgens Gijswijt-Hofstra het meest negatieve en opbouwende – was afkomstig van de socioloog Nico Wilterdink. Zijn kritiek richtte zich in het bijzonder op het sterk beschrijvende karakter van de artikelen en op de theorie-armoede van het Nederlandse hekserij-onderzoek. Hij miste interpretaties en verklaringen. Evenals Faber benadrukte hij het belang van een vergelijkend perspectief. Hij achtte het vooral noodzakelijk, geloof in hekserij en toverij te plaatsen in een lange termijnontwikkeling, waarbij hij in de eerste plaats dacht aan processen van rationalisering en secularisering. In dit verband verwees hij naar theorieën van Max Weber en naar het werk van Keith Thomas. Wilterdink meende dat men in het gepresenteerde onderzoek te veel geneigd is de vraag terzijde te schuiven waarom vroeg-moderne Europeanen (nog) wel geloofden in toverij en wij niet (meer). Ook trachten volgens hem de auteurs te zeer de uit dit geloof voortvloeiende heksenvervolgingen voor te stellen als op zich rationele gebeurtenissen.

Het was overigens verrassend dat geen van de aanwezigen Wilterdink erop attendeerde dat zijn visie op dit punt aansluit bij die van een vroegere generatie historici die zich met heksenvervolgingen bezighielden. Hun soms uitgesproken evolutionistische uitgangspunten impliceerden dat ze geloof in toverij en hekserij beschouwden als irrationeel, en dus bijna per definitie als onbegrijpelijk en niet goed te onderzoeken. Juist hiertegen zet de nieuwe, mede door de antropologie beïnvloede benadering zich af, waarbij een van de belangrijkste uitgangspunten is dat men datgene wat men bestudeert serieus neemt en dat men inzicht tracht te krijgen in een voor ons *vreemde*, maar daarom niet noodzakelijk meer of minder rationele voorstellingswereld. Het was vooral op dit punt dat de verschillen tussen de sprekers – en de door hen vertegenwoordigde disciplines – bijzonder duidelijk naar voren kwamen.

Hoewel Wilterdink het geloof in hekserij en toverij wel degelijk leek te willen plaatsen in een vroeger stadium van secularisering en rationalisering, erkende hij anderzijds dat de heksenprocessen niet zonder meer in een simpele evolutionistische lijn van afnemend irrationalisme passen. Immers, ze deden zich niet voor tijdens de vroege middeleeuwen maar in het begin van de moderne tijd. Evenals Geschiere wees hij op theorieën die heksenjachten – en in ruimere zin het zoeken naar zondebokken – in verband brengen met spanningen die zich voordoen tijdens de overgang van traditionele naar moderne samenlevingsvormen.

Versillende auteurs voelden zich aangesproken door Wilterdinks opmerkingen. Priester stelde dat de eerste belangrijke studie over hekserij in Nederland – hierbij verwees hij naar Scheltema's studie uit 1828 – zich vooral op de grote lijn en op enkele algemene vragen gericht heeft. Daarna is men 'teruggekeerd' naar regionaal en lokaal niveau, een ontwikkeling die hij vanuit methodologisch oogpunt juist achtte. Priester waarschuwde er ook voor, te haastig 'grote' conclusies te willen trekken. Er is nog zeer weinig bekend over de sociale en zelfs de economische geschiedenis van een aantal delen van de Noordelijke Nederlanden, laat staan over een eventueel verband met toverijgeloof en heksenvervolgingen. Gijswijt-Hofstra erkende dat er onder degenen die zich in Nederland met hekserij-onderzoek bezighouden een zekere huiver bestaat voor 'grote theorieën' en dat, anders dan bij sociologen gebruikelijk is, niet zozeer gestreefd wordt naar theorievorming als een soort eindprodukt van onderzoek. Anderzijds beklemtoonde zij dat er in de bundel wel degelijk sprake is van theorie in een meer instrumentele vorm. Ze wees ook op de grote behoefte aan toetsbaarheid en een solide verhouding tussen theorie en empirie.

Tijdens de algemene discussie bleek vooral de inleiding van Wilterdink aanleiding te geven tot vragen en opmerkingen. Met name zijn bewering dat moderne mensen niet meer

in toverij en hekserij geloven was niet bij iedereen in goede aarde gevallen. Zowel Frits Frenkel (strafrecht deskundige) als Rita de Koster (antropologe) verzetten zich tegen een dergelijke visie, die door de eerste betiteld werd als een van onze 'blinde vlekken', en door de laatstgenoemde als 'naïef'. Wilterdink hield echter staande dat het geloof in toverij en hekserij wel degelijk meer marginaal is geworden en hij vond hierin bijval van De Blécourt en van de historicus Pieter Spierenburg. Tegen het einde van de middag kwam men door een opmerking van de volkskundige Stefaan Top nogmaals terug op de problemen die zich voordoen bij het onderzoek naar de veranderende voorstellingswereld van 'gewone mensen' in het verleden. Top wees daarbij op het belang van volksverhalen als bron, waarop De Blécourt stelde dat deze verhalen wel vanuit een zeer specifieke optiek verzameld zijn en dus met de grootste voorzichtigheid en zo mogelijk in combinatie met andere bronnen, bijvoorbeeld smaadprocessen, gehanteerd dienen te worden.

In de discussie kwam ook een aspect aan de orde waaraan, zoals Gijswijt-Hofstra merkte, tot dan toe weinig aandacht was besteed: de rol van vrouwen, onder meer op magisch en medisch gebied. Ingaande op gegevens over de introductie van de geld-economie in de Zaanstreek gedurende de vijftiende en zestiende eeuw, wees de Amsterdamse stadsarcheoloog J.M. Baart op de in deze tijd plaatsvindende overname van 'vrouwenwerk' door mannen: een overname die naar het schijnt zich zowel voordeed op ambachtelijk terrein (broodbakken, weven) en in de tuinbouw, als ook op magisch-medisch gebied. De afnemende rol van vrouwen in deze vakgebieden viel samen met een proces van professionalisering, waarbij het werk nauwer afgebakend en vaker tegen betaling verricht werd. Baart opperde onder meer de mogelijkheid dat de overname van 'vrouwenwerk' door mannen een verklaring zou kunnen bieden voor het gesignaleerde uitsterven van 'dynastieën' van tovenaressen. De reacties van de auteurs waren nogal ontwijkend: men wees op de schaarste aan bronnen voor deze vroege periode en De Waardt stelde dat het zeker zo interessant was het (vroege) einde van de Nederlandse heksenvervolgingen te onderzoeken als het ontstaan van deze vervolgingen. Terecht bracht Frijhoff de discussie terug naar de problemen die door Baart aan de orde waren gesteld. Er volgde een korte uitwisseling van gedachten tussen Baart, De Waardt en Lène Dresen-Coenders, die zich in haar dissertatie over heksenleer en heksenvervolgingen in de Nederlanden uitvoerig had beziggehouden met de veranderende positie van vrouwen in de vroeg-moderne tijd. Zij wees er op dat de vijftiende-eeuwse mirakelboeken een omslag te zien geven van medische naar magische verklaringen, maar dat dit onderzoeksgebied en soort bronnen nog vrijwel onontgonnen zijn.

Het was onvermijdelijk dat binnen het bestek van dit symposium sommige thema's, waaronder niet alleen de positie van vrouwen, maar ook de iconografische kant, onderbelicht bleven. Niettemin zullen de vragen en commentaren van de vertegenwoordigers der verschillende disciplines zeker een inspirerend en stimulerend effect hebben op het voortgaande onderzoek naar toverij, heksen en heksenvervolgingen in Nederland.

Florike Egmond